

Najstarije štokavske inovacije u glagolskoj morfologiji ćirilčkih isprava Dubrovačkog arhiva

Dimitrijević, Nataša; Žagar, Mateo

Source / Izvornik: **Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2015, 41, 263 - 283**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:487883>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

UDK 811.163.42'367.625(091)

811.16'01

Izvorni znanstveni rad

Rukopis primljen 11. II. 2015.

Prihvaćen za tisak 3. IX. 2015.

Nataša Dimitrijević

Mateo Žagar

Filozofski fakultet u Zagrebu

Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb

*ndimitri@ffzg.hr**mzagar@ffzg.hr*

NAJSTARIJE ŠTOKAVSKE INOVACIJE U GLAGOLSKOJ MORFOLOGIJI ĆIRILIČKIH ISPRAVA DUBROVAČKOG ARHIVA

U radu se prate najstariji jezični pomaci praslavenskoga (zabilježenoga u staroslavenskome) prema štokavskoj dijalektalnoj stratifikaciji. Građa na kojoj se temelji istraživanje sastoji se od četrdeset i šest listina koje su nastankom (originalima ili prijepisima) vezane uz Rašku, Bosnu, Hum i Dubrovnik – razmjerno širok, ali dobro povezan prostor. Napisane su od 12. do 14. stoljeća ćirilicom. Korpus je preuzet od Ljubomira Stojanovića (1929) koji se služio tekstovima¹ iz Dubrovačkoga arhiva. Temeljna je pretpostavka rada, potvrđena i rezultatima predloženih istraživanja, razmjerna regionalna/zemaljska i vremenska jezična homogenost listina, odnosno zanemariva jezična stratifikacija s obzirom na razdoblja i područja o kojima je ovdje riječ. Upravo smo zbog toga odustali od nužnosti prioriteta nacionalnofilološke optike i uputili na zajedničke procese koji nadilaze razgraničenja između istočne i zapadne štokavštine, te kasnijih nacionalnih konteksta. Iako bi se s obzirom na razmjerno širok, i danas različitim dijalektima prošaran prostor, mogle očekivati i veće razlike, one su na razini opisa glagolskih oblika mini-

¹ Stojanović je u predgovoru navedene knjige napisao da se sve povelje koje su u toj knjizi tiskane dijele u dvije skupine koje se sadržajno i jezično jasno razlikuju. Međunarodna skupina povelja, prema Stojanoviću, pisana je govornim „srpskim” jezikom (Stojanović je, dobro je znano, čitav štokavski korpus nazivao srpskim) s vrlo malo crkvenoslavenskog utjecaja, a skupina koja se tiče unutrašnjih poslova pisana je – tvrdi – s više primjese crkvenoslavenskoga jezika. Povelje koje su uzete za ovaj korpus odnose se na prvu „međunarodnu” grupu, a točan udio govorenog i crkvenoslavenskoga jezika velik je zadatak filologiji koji bi tek trebalo istražiti, iako su dosezi takvih istraživanja prilično rastezljivi (zbog nedovoljnog poznavanja ranih razdoblja povijesti štokavštine, kao i zbog teškoća s oblikovanjem metodologije).

malne, gotovo zanemarive. S druge strane, tih je razlika i dovoljno da potaknu iscrpnu analizu ovoga (ili nešto proširenog korpusa) po svim gramatičkim razinama. Nakon analize glagolskih oblika, pretpostavku o zasvjedočenim minimalnim razlikama potkrijepili smo i statističkom analizom pojavnica u pojedinim spomenutim regijama. Zaključili smo da u pogledu fokusiranih tema u 14. stoljeću nema značajnih razlika u odnosu na 13. stoljeće te da se ne prepoznaje znatnija jezična podjela među regijama/zemljama kojima fokusirane isprave pripadaju, a u odnosu na ranije stanje, konačno izdvojeno iz praslavenskoga zajedništva razmjerno nedavno (s 12. st.), posve je očigledna tendencija pojavljivanja jezičnih osobina u smjeru razvoja štokavštine.

1. Uvod

Srednjovjekovni je Dubrovnik bio vrlo važno političko, gospodarsko i kulturno središte. Bio je ključna karika u lancu jadranskih luka i trgovački posrednik s prekomorskim zemljama te sa zemljama u zaleđu. Pozicija i mirovna politika grada tijekom stoljeća znatno su pogodovale njegovu gospodarskom i kulturnom razvoju. Tomu je svjedokom i značajan korpus pravnih tekstova² koje su Dubrovčani sklapali sa svojim susjedima i međusobno.

Osim toga, između Dubrovnika i drugih zemalja (posebno Italije), bila je živa i razmjena intelektualaca koji su u našoj sredini djelovali kao notari, kancelari i učitelji u školama (Hercigonja 2006: 121). Nakon razvoja notarijata u Dubrovniku, domaći (romanski, odnosno latinski) pisari vrlo su se dobro služili ćirilicom, ali na njihov je duktus ipak utjecala latinska obrazovanost³. Tijekom 13. stoljeća vrlo je plodan pisar Paskal, a nakon njega u veliku vremenskom procijepu od 1266. do 1340-ih nije sačuvan nijedan spis pisan hrvatskom ćirilicom, što se odrazilo i na strukturu našega korpusa.

Kada su Slaveni u 7. stoljeću došli na područje današnje Hrvatske, govorili su praslavenskim jezikom koji je sve do kraja 11. st. bio jedinstven, no ipak

² Uspostavom notarijata u Dubrovniku, 1278., sačuvane su notarske knjige, pa notarijat postaje glavno vrelo povijesnih podataka. Najveći dio toga korpusa čuva se u današnjem dubrovačkom Državnom arhivu. Također, osnivanjem notarijata ne sklapaju se više samo međudržavni ugovori i povlastice, već i privatni trgovački ugovori, što znatno povećava opseg korpusa pravnih tekstova.

³ Prema Vrani, Rešetar, Jireček i Čremošnik smatrali su da je isprave iz 13. stoljeća pisao netko romanskog porijekla, a netko ih je drugi prepisivao na ćirilicu. Vrana se ne slaže s tvrdnjom da su u Dubrovniku postojale zasebne slavenske kancelarije, već je sve pisala ista ruka latinske obrazovanosti (što se vidi u duktusu ćirilskih slova) i romanskog porijekla (što se vidi u jezičnim pogreškama, uglavnom u imenskim riječima), upućujući po svemu na jednog pisara – Paskala (Vrana 1957). Od ostalih pisara koji su se potpisali na povelje iz našega korpusa, pronalazimo još samo imena Brajan dijak i Desoje gramatik.

još od 7. st. postupno dijeljen na narječja; unutar njegove zapadnojužnoslavenske inačice u toj posljednjoj, općeslavenskoj fazi praslavenskoga, razvijali su se slovensko, kajkavsko, čakavsko, zapadnoštokavsko i istočnoštokavsko narječje (Matasović 2008: 66). Ta minimalna dijalektološka podijeljenost bila je dovoljna za razvoj narječja kakva na ovom području od Slovenije do Bugarske i Makedonije danas imamo⁴. Dubrovački su građani upotrebljavali svoj vlastiti slavenski govor, raguzejski i latinski jezik. Latinski je u početku bio prvi i službeni jezik, ali kako je slavensko stanovništvo počelo prevladavati, tako je počeo širiti registre svoje uporabe na račun latinskoga i romanskoga (u službenoj, odnosno javnoj uporabi). Slavenski jezik većini je stanovništva u razdoblju od 12. do 15. stoljeća materinski jezik, pa je zato bio i dominantan, iako se u školama u urbanim sredinama uglavnom poučavalo na latinskom ili talijanskom jer su i učitelji bili uglavnom iz Italije.

Na cijelom prostoru istočno od rijeke Krke kroz srednji je vijek temeljno pismo za hrvatski jezik bila ćirilica, a na prostoru zapadno od Krke glagoljica. Analizirane listine pisane su ćirilicom, a ćirilička se pismenost pojavila ondje zasigurno i prije 11. stoljeća, tek nešto kasnije nego glagoljička. Štoviše, u Dubrovniku je ćirilica ostala dominantnim pismom za slavensku riječ sve do 16. stoljeća, kada se još uvijek održava tradicija pisanja važnijih knjiga na ćirilici: naš ćirilički prvotisak *Oficij s molitvama Bogorodici i s molitvama Svete Brigite* (Venecija 1512., II. izdanje 1571.), *Libro od mnozijek razloga* (1520.), *Dubrovački lekcionar* iz prve polovice 15. st., *Lajpciški lekcionar* iz druge polovice istoga stoljeća, otisnuti dubrovački *Nauk krstjanski* (Venecija 1583.)⁵.

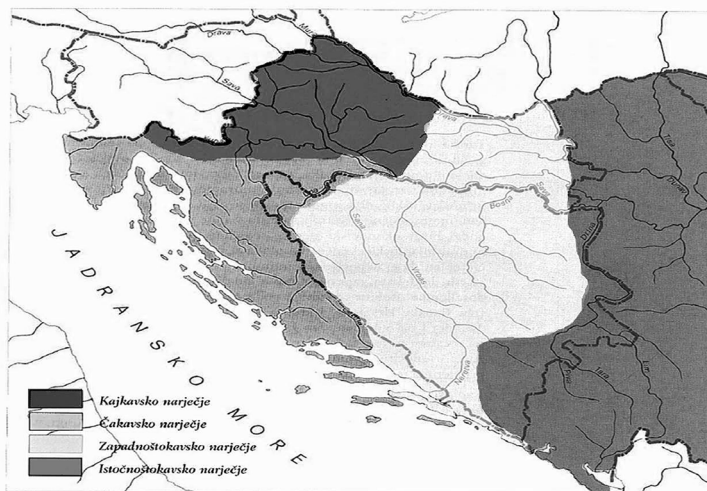
Štokavsko je narječje danas uvjerljivo najzastupljenije u cijelom pregledu srednjojužnoslavenskoga kompleksa⁶, a i u srednjem je vijeku – kako se vidi na

⁴ To se jezično područje često naziva *srednjojužnoslavenskim dijasistemom*. (O pojmu i problematici naziva v. Brozović 1960, 1970, 1985, Lisac 1996, Matasović 2008.)

⁵ Ćirilica je u srednjem vijeku bila proširena i izvan područja na kojemu je zabilježena čvrsta ćirilička tradicija (ćirilicom se pisalo sve do Istre), dakle i puno zapadnije od rijeke Krke, te se prožimala s glagoljicom neovisno o tekstovnom tipu (dokaz za to su ćirilička slova na *Supetar-skom ulomku*, *Bašćanskoj ploči*, *Kninskom ulomku*, *Plastovskom ulomku*, svima iz 11. odnosno 12. st.). Također, iako Dubrovnik ima u srednjem vijeku ćiriličku pismenost, u samom gradu i njegovoj okolini možemo pronaći glagoljičke tekstove još iz 11. stoljeća (*Konavoski natpis*, *Natpis iz Župe dubrovačke*).

⁶ Pod terminom „srednjojužnoslavenski” nismo podrazumijevali sveukupnost štokavštine, čakavštine i kajkavštine prema modelu koji bi bio odgovarao nekad uvriježenom „hrvatsko-srpskom/srpsko-hrvatskom” konceptu. Noviji su radovi dobro pokazali da se tako izveden prajezik ne može rekonstruirati, da sve te sastavnice zapravo nemaju zajedničku nijednu inovaciju (Holzer 2011: 7, Matasović 2008: 64–67, Lukežić 2012: 11–13). Oslobođen od takva tumačenja, termin „srednjojužnoslavenski” može zacijelo opstati za skupinu jezičnih varijeteta koje bismo i u suvremenom i u dijakronijskom smislu, ponajprije dakle na razini dijasustava, najlakše mogli izjednačiti sa štokavštinom. Zbog tradicionalne obilježenosti termina „štokavski” odnosno „štokavština” po svojim dijalektološkim okvirima (uz paralelan odnos prema čakavskom i kajkavskom), nisu prikladni da označuju nadređenu – jezičnu razinu, u genetskom smislu. Pitanje u

priloženoj karti – zauzimalo vrlo širok prostor. Prema povijesnodijalektološkoj literaturi može se zaključiti da su zacijelo već do kraja 12. st. oblikovane – ponajprije s obzirom na razlike u akcenatskom sustavu i ponešto u fonologiji – naznake razvoja dvaju tipova štokavštine, zapadne i istočne (Lisac 1996). Granica između tih dviju štokavština koja je u predmigracijskom razdoblju (na kraju 14. i početku 15. stoljeća) išla Dunavom, zapadno od Drine, do Foče, u to je vrijeme bila oštrija nego u razdobljima nakon, a prema jugu (dakle u regiji koja nas ovdje zanima) suprotnosti su se sve više ublažavale (Brozović 1985, Lisac 2000).

Predmigracijski raspored triju zapadnih narječja središnjega južnoslavenskog dijalekta (s dijelom istočnoštokavskog narječja)

Slika 1. Prostorni raspored čakavštine, kajkavštine i štokavštine (zapadne i istočne) u predmigracijskom razdoblju srednjega vijeka, na početku 15. st. (Lisac 2000: 266)

kojoj se mjeri srednjojužnoslavenski termin može kao natkrilni odnositi i na blisku kajkavštinu i čakavštinu, s kojima je očigledna genetska povezanost štokavštine, kao i na terenu – doduše u različitoj mjeri – zasvjedočen kontinuum, ovom prilikom nećemo razmatrati. Već i samo postojanje današnjih štokavskih okvira – unutar kojih se smještaju nacionalni standardni jezici – dopušta, uvjereni smo, upravo ovakav pristup. On pak podrazumijeva i činjenicu da se štokavština, kao sastavni dio zapadnojužnoslavenskog prajezika (unutar općeslavenske faze praslavenskoga) izdvojila po kritičnoj masi svojih inovacija. Naprimjer, o prvim znakovima štokavštine govori se u paleoslavistici i pri opisu jezika staroslavenskog *Marijinskog evanđelja* iz 11. st. (npr. Schaeken i Birbaum 1999: 98). Izdvajajući jezične inovacije na planu glagolske morfologije, pristupali smo tekstološki, dakle uspoređivali smo stanje u našem korpusu (nismo se oslanjali na rekonstrukcijama definirane mijene) sa stanjem u kanonskim staroslavenskim tekstovima 10. i 11. st., napisanima u „posljednjoj fazi praslavenskoga jezika” (uglavnom na prostorima koje već obilježuju – ponajprije na planu fonologije – osobine istočnih južnoslavenskih narječja).

Područje koje obuhvaćaju analizirane listine (Dubrovnik, Raška, Hum i Bosna – dakle ondje gdje se s vremenom oblikovalo štokavsko narječje, i to u obje inačice – zapadnoj i istočnoj) i razdoblje koje nas zanima u ovom radu (12., 13. i 14. stoljeće) smješteno je u drugu fazu razvoja dijalekata iz praslavenskoga, odnosno u dinamičnu fazu vrlo različitih i važnih jezičnih promjena. Uostalom, to je vrijeme – kako smo u uvodu i napomenuli – međusobnog približavanja objiju štokavština, odnosno udaljavanja od obrazaca zapadnih i istočnih susjeda (Brozović 1978: 15). To je važno stoga što i analiza povelja (a za ovaj rad su uzete samo one koje su nastale prije 15. stoljeća) pokazuje kolebanje između karakterističnih novih (štokavskih) i starih (naslijeđenih) oblika te se iz analize ne može utvrditi da je tipično štokavskih oblika više. Međutim, mogu se jasno vidjeti tendencije povećavanja inovacija, a analiza petnaestostoljenih povelja pokazala bi zacijelo još značajniji udio novih elemenata u odnosu na naslijeđene oblike. Drugim riječima, tek bi daljnja istraživanja glagola na mlađem jezičnom korpusu, a i na drugim gramatičkim razinama, potvrdila ili opovrgnula jezično miješanje na području štokavskoga juga.

Dakle pod pojmom štokavske inovacije mislimo na prve zabilježene pojave govorenoga jezika u tekstovima s crkvenoslavenskom matricom od 12. do 14. stoljeća nastalima na prostoru koje danas poznajemo kao „štokavsko”, odnosno još u vremenu kada narječja i nisu bila oblikovana kao cjeloviti sustavi kakve ih danas poimamo, i njih dakako razlikujemo od novoštokavskih inovacija koje su započele svoj razvoj u Hercegovini, a koje su se dogodile nakon 15. stoljeća (a neke i nešto ranije)⁷. Kao što su čakavske listine najstarijih razdoblja (13. i 14. stoljeća) bile zapravo *čakavsko-crkvenoslavenski amalgam* (Kuzmić 2009: 451), tako su i štokavske listine u okružju poznatog književnog jezika pokazivale jasne znakove nastajućega štokavskoga narječja. Procijeniti odnos prema crkvenoslavenskome, time i prema onim praslavenskim jezičnim osobinama koje tada više nisu dio govornog jezika, nego prispijevaju iz arhaičnog jezika crkvenih knjiga, nije jednostavno, a sa sigurnošću i potpunošću zapravo ni moguće, s obzirom na ograničenosti korpusa. Dakako, treba biti svjestan da ni pravni tekstovi, koliko god bili najbliži govornim idiomima, nisu s njima identični, i da je ovdje također riječ o jednom registru književnoga jezika (sa sebi

⁷ S obzirom na to da naš pristup počiva isključivo na uvidu u stanje zabilježeno u tekstovima, popis rekonstruiranih inovacija, za vrijeme općeslavenske – završne – inačice praslavenskoga, uzeli smo tek načelno u obzir. Što se glagolskih oblika tiče, Matasović ističe da se kao najstarije hrvatske inovacije mogu navesti: „nastanak futura tvorenog glagolom *biti* (*budem došao*)” – u 10. st.; oko 1250. početak širenja prezentskog nastavka *-m* umjesto *-u* u 1. licu jednine; zamjena imperfekatskih nastavaka aoristnima u 1. i 2. licu množine (*znaahomь, znaašete > znasmo, znaste*) – u 14. st.; u 15. stoljeću dvojina počinje nestajati u gramatičkim kategorijama, tako i u glagolskim oblicima (Matasović 2008: 304).

svojstvenom stilizacijom, koja podrazumijeva i odnos prema crkvenoslavenskome). U njemu se zasigurno vide određeni utjecaji crkvenoslavenske književne tradicije, no s obzirom na razmjerno malen korpus, i s obzirom na rana stoljeća pismenosti, kada i ne očekujemo velike razlike na morfološkom planu (za razliku od fonološkoga) prema praslavenskoj bazi (najbolje fiksiranoj u crkvenoslavenskome), teško je jasnije povlačiti granicu između onoga što je govorno i onoga što je knjiško. Naime, najveći dio crkvenoslavenskoga, pogotovo na morfološkoj razini, zapravo dijeli najveći broj osobina sa starom štokavštinom, a u ranim razdobljima jednako tako i s čakavštinom i kajkavštinom. U svome pristupu nećemo dakle inzistirati na procjenjivanju utjecaja „crkvenoslavenskog modela”, odnosno zanemarit ćemo sociolingvističke okvire (iako svjesni njihove važnosti), i usredotočiti se na jezični sustav. Sve to utoliko više što se pokazalo da je pri oblikovanju osnovnih gramatičkih kategorija, kao što su naprimjer glagolski oblici, udio crkvenoslavizama (dakle crkvenoslavenskih posebnosti, onih koje nose obilježje makedonskog, odnosno bugarskog narječja), zapravo nezamjetan (za razliku od, naprimjer, leksika).

2. Analiza

Analizirani korpus sastoji se od četrdeset šest listina koje obuhvaćaju razdoblje od 1189. do 1396. godine. Iz 12. stoljeća uzeta je jedina – i to najstarija sačuvana povelja (koju i uzimamo kao najstariji dokument od kojega možemo pratiti razvoj štokavštine), iz 13. su 22 povelje, a iz 14. stoljeća 23 povelje. Korpus je preuzet u ćirilicom prijepisu iz Stojanovićevih *Starih srpskih povelja i pisama, knjiga 1* (1929.), a popis tekstova nalazi se na kraju ovoga članka. Geografska distribuiranost prema kriteriju temeljne prostorne povezanosti obuhvaća četiri točke: Hum, grad Dubrovnik, Rašku i Bosnu⁸. Tri su povelje iz Huma, dubrovačkih je povelja šesnaest⁹, raških je deset, a osamnaest je povelja iz Bosne¹⁰. Pristup analiziranim listinama jedinstven je zbog činjenice, s ko-

⁸ Uvijek treba imati na umu i mogućnost da su neki predlošci za sastavljanje ugovora naprimjer mogli nastati i u samom Dubrovniku. S vremenom bi se, ako bi obrada korpusa namrla teškoće, mogla u istraživanju preciznije razviti i senzibilnost na ovo pitanje.

⁹ U dubrovačke povelje u užem smislu uvrštene su povelje autora iz Dubrovnika i tih je povelja jedanaest. U ovu smo grupu smjestili i povelje napisane u Dubrovniku, ali koje su govorili vladari iz Bosne (dvije povelje), Huma (dvije povelje) i iz Raške (jedna povelja). Uz te povelje u izvorniku stoji napomena da su napisane baš u Dubrovniku, a ne u matičnim zemljama. Tako u dubrovačke povelje u užem smislu ulazi šesnaest tekstova.

¹⁰ Bosanski ban Tvrtko postao je 1377. i raškim kraljem. Povelje koje su napisane nakon njegove krunidbe klasificirali smo za ovu svrhu kao bosanske (uz nužnu spomenutu relativizaciju), jer se jezik povelja nije promijenio nakon što je Tvrtko postao kraljem, odnosno nakon što su Bosna i Raška spojene u zaledu Dubrovnika.

jom smo se suočili čim smo upoznali korpus, da regionalne razlike u navedenom razdoblju nisu velike i značajne, što naposljetku potvrđuju i druge jezične karakteristike tekstova koje se i površno mogu opaziti¹¹. Unatoč pretpostavci o razmjernoj homogenosti, analizirali smo listine imajući u vidu i regionalnu raščlanjenost područja. Na kraju su se doista i pokazale tek minimalne razlike, od kojih su samo neke – zbog nedovoljne reprezentativnosti korpusa – značajne. Primjeri koji se navode odnose se prema cijelom korpusu, a ondje gdje su oni jedini, što je puno rjeđe, to je i navedeno.

2.1. Present

Prezentska je paradigma od svih drugih glagolskih oblika najviše zahvaćena procesom štokavizacije, a te promjene, koje su fonološke i morfološke, pratimo od 12. stoljeća. Neke su od promjena odsutnost nazala (odnosno njihova vokalizacija u *u* i *e*), reduciranje poluglasa (slabi se prestaju izgovarati, ali se i dalje tradicionalno ponegdje pišu, a jaki se vokaliziraju u *a*), odsutnost mnogih nastavaka koje bismo očekivali u odnosu na staroslavensku gramatiku itd. Mnogi glagoli preuzimaju atematski nastavak u 1. l. jd. (*priěmь*, 9; *posilamь*, 34), neki se i dalje pojavljuju u tematskom obliku (*klьnu se*, 5; *stoju*, 11), a neke povelje u istoj rečenici miješaju oblike pokazujući tako očito aktualno kolebanje između starih paradigmi i novih tendencija u jeziku (*bljudu i obaruju i pomagamь*, 32). U 2. l. jd. možemo još vidjeti stari nastavak *-i* (*priběgneši*, *vъzljubiši*, 7), ali više je primjera bez tog nastavka (*imašь*, 18; *pišešь*, 45). Većina je glagola u 3. l. jd. (*doneše i prikaže*, 26) i mn. (*prijaju*, 23) izgubila završ-

¹¹ Dubrovački je govor u srednjem vijeku pripadao širem korpusu zapadne štokavštine i obuhvaćao je bitno širi prostor nego danas, odnosno bio je samostalnim dijalektom zapadne štokavštine (Lisac 2003: 107). I prema priloženoj karti, međutim, vidljivo je da se Dubrovnik nalazi gotovo na samoj granici dodira spomenutih štokavština. Znamo dobro koliko je uobičajen „pritisak” jezičnih posebnosti zaleđa na bilo koji omeđen urbani prostor, a i literatura koju smo već naveli jasno govori da su razlike između obiju štokavština na jugu bile znatno manje nego na sjeveru. Problem prepisivača listina i njihove vjerodostojnosti aspekt je analize s kojim treba oprezno zaključivati. Notari su zapisivali onako kako su čuli, pa postoji velika vjerojatnost da se tako zaista i govorilo u određenom području. Kada je pak riječ o prepisivačima, jer tekstovi su se nekoliko puta prepisivali, na toj razini treba biti oprezan jer do promjena je moglo doći i pri prepisivanju u dubrovačkoj kancelariji. Međutim, pisarska zadiranja u original koja su se tada mogla dogoditi više obuhvaćaju imenske riječi i sintaksu, a glagolsku morfologiju manje (Vrana 1957: 324). Osim toga, čak ako i pretpostavimo da su sve povelje prepisane u Dubrovniku i da nemamo niti jedan original, analiza pokazuje blage razlike u poveljama koje se odnose na različite regije. To govori da prepisivači iz dubrovačke kancelarije nisu „prevodili” tekstove na dubrovački niti ih ikako značajnije mijenjali, što pak otkriva njihov stav prema jeziku ove južne regije kao jedinstvenom i uniformnom. Drugi je aspekt s kojim valja oprezno zaključivati broj povelja, koji je malen i za neku apsolutno sigurnu statističku analizu nedovoljan, međutim odrazom je stanja u arhivu.

no *-tь*, ali ima još starih stiliziranih primjera (*dastь*, 36). U 1. l. mn. umjesto *-tь* (< *т*) nalazimo *-o* kao rezultat strukturnoga razvijanja paradigme zbog komunikacijske opterećenosti naslijeđenog ustroja (*klъnemo se*, 15; nasuprot primjeru *pristupimь*, 20), a 2. l. mn. nije doživjelo nikakve promjene do danas (*hodite*, 5; *stoite*, 8). Dvojina je jako rijetka, ukupno u svim poveljama ovdje odabranoga korpusa ima ih osam, a četiri su primjera prezentska, i to sva u 3. l. (*ona sta, svezata pavla i pira*, 25; *dvě kući ne razdvoita, negoli da esta oboe edna kuća*, 30), što već može biti pokazatelj odumiranja dvojine kao kategorije. Međutim, to možemo zaključiti samo u kontekstu stvarnih prilika za korištenje dvojine, a njih i nije bilo mnogo. Tek je u par primjera dvojina mogla biti korištena, a nije (*ako je Sime i Ratko bil prijel k sebi opčinu*, 25).

Prezent je najučestalije vrijeme u poveljama, što je uvjetovano samom tekstnom vrstom, ali i rečeničnim konstrukcijama, ponajprije pogodbenim i uvjetnim rečenicama kojima povelje kao direktivni i komisivni tekstovi obiluju (Searle 1985, Ivanetić 2003). Također prezent se koristio za tvorbu futura s infinitivom (*dokolê oni načnu kь mnê stojati*, 17) i imperativa¹² (*da se isьpravi pravinomь*, 18). Analizirajući prezent, nije primijećena geografska stratifikacija u tvorbi i učestalosti korištenja, međutim dvojina se čvrsto upotrebljavala u bosanskim poveljama¹³ (sedam pojava, uz jedini primjer u raškoj povelji). Kada je povratna zamjenica iza glagola¹⁴, tada glagol ima stari nastavak (*objetujetь se g(ospo)d(i)nь kral(ь)*, 39), a kada je povratna zamjenica ispred, nastavka nema (*se objetuje gradь*, 39). Razlog je ovakvog zapisivanja najvjerovatnije fonološki: u okolini gdje je *-tь* na kraju riječi, a sljedeća riječ poči-

¹² U poveljama često je teško razlučiti je li riječ o imperativu ili o prezentu. Ako je čestica *da* uz prezent izrična (odnosno ako je *da* veznik izrične rečenice), tada smo oblik označili kao prezent sa semantičkom notom izražavanja budućnosti (*klъnemo se...da imamo mirь s vami*, 15). Kada pak veznik *da* nije izričan, a time upravlja glagol u glavnoj surečenici, oblik je označen kao imperativ (*ako li sije prjestupimo da ny b(og)ь sьpne*, 15). Od ostalih problema vezanih uz analizu prezenta valja spomenuti i miješanje nastavka za 1. l. jd. i mn., odnosno glagoli u jednini dobivaju sve više atematski nastavak *-m*, a jerovi su tek ostatak stare grafije, pa (uz već spomenuti nastavak *-mo*) imamo i *-mь* za 1. l. jd. i za isto lice množine (*i sь ulьčinatomь hočemь imeti ljubeвь*, 14 – kontekst nije dovoljan da se kaže misli li autor samo na sebe ili i na svoje „Krajinjane”). U poveljama je prisutno i korištenje prezenta svršenih glagola za izražavanje budućnosti (*koji je donese i prikaže vamь*, 26).

¹³ Zabilježene su dvojine, ali zbog premalo tekstova ništa značajno o tome ne možemo zaključiti, osim činjenice da je dvojina još živa. U listinama s ostalih područja nema prilike za pojavu dvojine, ali s obzirom na relativno jezično jedinstvo povelja, nema razloga da dvojину i u drugim regijama ne očekujemo.

¹⁴ Povratni su glagoli u poveljama česti, neki služe kao sredstvo objektivizacije teksta (*ne plati li se do uroka*, 21), a neki danas više nisu povratni ili ne postoje u obliku u kojem su u poveljama (*ako se razratite sь kralema*, 5 – danas bismo rekli „zaratiti se”, ali glagol „zaratiti” ne postoji, pa tako niti „razratiti se”).

nje glasom sličnoga mjesta nastanka i zvučnosti, npr. *s-*, to se *-tb* i ne izgovara. Međutim, kada je zamjenica ispred glagola i sljedeća riječ počinje glasom znatno različitim po mjestu i zvučnosti, da se *-tb* izgovaralo, u ovoj bi se okolini čulo i zapisalo. Međutim, *-tb* se nije zapisivalo, po čemu znamo da se nije niti izgovaralo.

2.2. Imperativ

Imperativ je poslije prezenta najčešće korišten glagolski oblik (način) i to u analitičkom obliku, dakle česticom *da* i prezentom (*da ne pridu*, 2; *da si uzimašb*, 7; *da si sêde*, 9) u slučajevima kada *da* nije izričan. Kada je *da* izričan, oblik smo odredili kao prezent. U ustaljenim završecima, formulama i kletvama nije bilo dvojbe da je riječ o imperativu jer tada su najčešće korišteni sintetički oblici (*daj bog*, *ne daj bog*, *pomozi bog* itd.). U mlađim poveljama vidi se tendencija za većim korištenjem sintetičkog imperativa. U sastavu imperativa nema još potvrde oblika *neka* i prezenta koji nalazimo u suvremenom jeziku. U 1. l. mn. mogli bismo očekivati sintetički oblik imperativa, ali očito proces uvrštavanja mijena u odnosu na praslavenski (u zapadnojužnoslavenskome i njegovoj štokavskoj dionici) nije u potpunosti zahvatio ovaj oblik, pa imamo npr. *da damo* umjesto *dajmo*. Stoga često ostaje nejasnim misli li autor na prezent, imperativ ili na futur izražen svršenim prezentom. U poveljama nema traga imperativima s jotiranom osnovom (*daždb*, *viždb* itd.) koja je posljedica promjene starog optativnog nastavka *-i* (> *-b*). Konstrukcije *bog daj* ili *ne daj bog* te *pomozi bog*, koje nalazimo u formulaičnim konstrukcijama, ostatak su ie. imperativa za 3. l. Korištenje imperativa prošireno je po svim četirima regijama ravnomjerno, a u drugoj polovici 14. stoljeća počinje se znatno više koristiti sintetički imperativ (*čini*, 25; *skupite*, 35; *upiši*, 45).

2.3. Futur

Futur se u listinama, shodno tekstnim funkcijama povelja našega korpusa, vrlo rijetko pojavljuje (futur I. i II. zajedno broje 32 pojavnice). Futur I. rasprostranjen je na sva četiri područja, a najviše se akumulirao u Dubrovniku i Raškoj (od humskih povelja samo je zabilježen u 18. povelji, a u bosanskima samo u 36. povelji). Futur II. još će više istaknuti tu nejednaku distribuiranost, pa za njega i imamo samo potvrde u dubrovačkim i raškim tekstovima. Iako se u ovom korpusu u tekstovima iz drugih regija futur ili nije pojavljivao ili se pojavio tek jednom, zbog jezične homogenosti u navedenom razdoblju nemamo uporišta misliti da ga drugdje nije niti bilo. Futur I. tvoren od nenaglaše-

nog prezenta glagola *htjeti* i infinitiva (*da tamo ku poslati*, 28), kao što je to danas, pojavio se tek u drugoj polovici 13. stoljeća opet samo u Raškoj i Dubrovniku. Svi su ostali oblici tvoreni prezentom glagola *imati* ili *načeti* te infinitiva (*ima v̄s̄prijeti*, 6; *načne prodavati*, 21). Potvrđeni su i svršeni prezenti glagola u funkciji futura (*i u zemlju unidemo*, 30; *daju kraljevstvu mi dohodok̄b̄*, 36), što je u dubrovačke tekstove preuzeto iz biblijskih dalmatinskih matrica (Rešetar 1952: 92). Futur II. pojavljuje se u zavisnim rečenicama umjesto futura I. (*što bude pakostil̄b̄ da platimo*, 14) ili izražava modalnost (*budi povrati*, 46) i potvrđen je samo u 3. l. jd.

2.4. Perfekt

Kao i ostala prošla vremena, i perfekt se pojavljuje u očekivanim oblicima. Potvrđen je i u dvojini, ali samo u 3. l. (*sta rekla*, 25), a za više pojavnica nije niti bilo prilike. Prema učestalosti pojavljivanja dolazi nakon prezenta i imperativa. U povratnim glagolima uvijek nedostaje pomoćni glagol biti u 3. l. jd. (*što s̄e činilo*, 11), kao što je to uobičajeno i danas (iako standard voli pune oblike), a završni sufiks *-lb̄* (< *-l̄b̄*) u muškom rodu glagolskog pridjeva radnog još nije vokaliziran (*je založil̄b̄*, 24; *si poslalb̄*, 45). Prostorno i vremenski perfekt je podjednako distribuiran, osim u humskim tekstovima gdje se na račun perfekta nešto češće koristi aorist¹⁵.

2.5. Pluskvamperfekt

Pluskvamperfekt je u korpusu najrjeđe korišten glagolski oblik, a posvjedočen je samo u 1. l. jd. i 3. l. jd. i mn. Ta su lica i inače najfrekventnija u svim vremenima, pogotovo u tekstovima pravnoga sadržaja. U 13. i 14. stoljeću mogao se tvoriti pomoću perfekta, imperfekta ili aorista glagola *biti* i glagolskog pridjeva radnog. U listinama tri su primjera tvorbe pomoću perfekta (*je bil̄b̄ prijel̄b̄*, 25), i oni su očekivani u kontinuitetu prema praslavenskome. Jedan je primjer tvorbe pomoću imperfekta (*bihu pakostili*, 20), koji je prošao proces kontrakcije i ikavske vokalizacije jata uz već uobičajenu vokalizaciju nazala (**bēah̄o pakostili*), što je već očekivana osobina (i) štokavskoga.

¹⁵ Humskih je povelja svega pet i s tako malim brojem ne možemo računati na pravilnost zamjedba, iako je očekivano zapravo suprotno. Naime, što se ide više prema istoku, udio aorista i imperfekta češći je i obrnuto, što se ide više prema zapadu, više je perfekta (i općenito složenog oblika). Ovaj rad tek je uzorak, a za širu sliku treba proširiti korpus imajući na umu moguće regionalne razlike.

2.6. Aorist

Aorist se pojavljuje gotovo jednako učestalo kao i perfekt, a deset puta češće nego imperfekt. Kao što je i očekivano, nema primjera za asigmatski aorist – oblik koji se izgubio već u staroslavensko vrijeme (Jurišić 1992: 165), već samo za sigmatske, i to uglavnom za sigmatski 1. aorist (*pridoħb*, *potvr̃bdih̃* i *prisegoh̃*, 14; *upisa*, *rekosmo*, 45; (*h̃bmlane koi*) *kleše se*, 15) – kako je i danas u štokavskim govorima. Između aorista i imperfekta dolazilo je do miješanja vidskih parnjaka, dakle stratifikacija ovih vremena prema aspektu u poveljama nije provedena dosljedno. U korpusu se aorist prvi put pojavljuje u 3. povelji i to u neobičnom obliku 1. l. jd., bez očekivanog završnog *-hb* (*az̃b rab̃b (...)* *kle se knezu dubrovčkomu*, *a ê kudê oblada (...)*). To možemo tumačiti apokopiranim¹⁶ oblikom (jedinim u poveljama i zato „sumnjivim”), a inače se završno *-hb* uvijek čuva. Aorist je potvrđen u svim licima i brojevima, osim u dvojini i u svim je poveljama potvrđen, ali u raškima i dubrovačkima vidi se manja učestalost. Iako bismo aorist očekivali baš na jugoistoku (Raška, Dubrovnik), on je češći na sjeverozapadu (Bosna, Hum), ali to možemo objasniti tekstualnim posebnostima¹⁷.

2.7. Imperfekt

Imperfekt je potvrđen u 1. i 3. l. jd. i mn. te u 3. l. dv. (*pisah̃*, 1; *potvr̃bdêše*, 39; *bêhu*, 36). Njegov je oblik pravilan i nisu korišteni samo svršeni glagoli za tvorbu ovog oblika. Događa se kontrakcija *êa > ê (> i)*, pa nemamo *bêaše*, već *bêše* (i *biše*, u bosanskim poveljama). U dvojini je potvrđen oblik *der̃bžahota*, a očekivali bismo palatalizirani oblik **der̃bžashaeta*, međutim to se nije dogodilo zbog preuzimanja nastavka za 1. l. dv. ili čak mn. (**der̃bžaho-* umjesto **der̃bžaha > der̃bžашe*).

2.8. Participi / glagolski prilozi i pridjevi¹⁸

Participi su još uvijek frekventni (120 pojava), a glagolski se pridjevi i prilozi prije 1373. (31. povelja) ne pojavljuju. Nakon toga pojavljuju se spora-

¹⁶ Apokopa je pojava izostavljanja završnog glasa ili završnih glasova na kraju riječi.

¹⁷ Primjerice u jednoj humskoj povelji od pet potvrđenih glagolskih oblika četiri su aorista, što izrazito podiže statistiku njegove potvrđenosti, ali budući da je humskih listina u korpusu tek pet, ovo je nerealan dojam.

¹⁸ Participi su glagolski oblici koji se ponašaju kao pridjevi, pa nemaju kategoriju lica i mogu se sklanjati, ali se od pridjeva razlikuju time što nemaju komparaciju. U glagole pak spadaju po tome što mogu izražavati vrijeme, stanje i imaju rekciju. Sudbina je participa danas u glagolskim priložima i pridjevima (v. Barić i dr. 1995, Damjanović 2005, Matasović 2008).

dično, a kao kriterij da ih definiramo upravo participima njihova je deklinabilnost. Participi se pojavljuju od prve povelje, a tek od druge polovice 14. stoljeća možemo reći da gube deklinaciju i da ih zamjenjuju glagolski prilozi i pridjevi (ili pak pravi pridjevi, ali njih u radu nismo pratili). U našem je korpusu potvrđeno svih pet participa.

Aktivni particip prezenta uglavnom je zadržao deklinaciju (N, D i A jd. te N i A mn.; uglavnom samo u muškom i ženskom rodu: *buduku mi*, 6; *isъhodeće ja*, 20) i tek je u tri primjera zabilježen glagolski prilog sadašnji (*misleći*, *hoteći*, *ne budeći*, 39) koji se razvio iz tog participa. Aktivni particip prezenta najučestaliji je i rasprostranjen je podjednako u spomenutom vremenu i prostoru. Zbog općenite „modernizacije” nastavaka u svim vremenima, ovdje katkad nije jasno o kojem je padežu riječ, pa takvi primjeri mogu ličiti na pisarske pogreške uzrokovane vjerojatno izumiranjem tih oblika u živom govoru. Ipak, valja biti oprezan i pokušati i te oblike protumačiti u odnosu prema poznatom sustavu.

Pasivni particip prezenta vrlo je rijedak, ali potvrđen je u sva tri roda i u očekivanim je oblicima (*vjedomo*, 4; *uzьmь*, 27; *nepokolěbimo*, 36; *vědoma*, 39).

Aktivni particip preterita I. s pasivnim participom preterita najdulje se pojavljivao u poveljama (do 1389.) i dosta je čest. Kraćih i starijih oblika (*šьdšu mi*, 36) mnogo je manje nego onih tvorenih pomoću hijatskoga -v-, poluglasa i padežnih nastavaka ili samo od poluglasa i padežnih nastavaka ako je osnova završavala na konsonant (*učinivь*, 6; *prodavьše*, 17; *uzьmьše*, 22). Ovaj je particip najkorišteniji u raškim poveljama, a u ostalima ga ima malo. Iz njega se u 2. polovici 14. stoljeća razvija glagolski prilog prošli, koji se pojavljuje samo jednom u dubrovačkoj povelji (*prievši knigu*, 31).

Aktivni particip preterita II. najčešće se pojavljuje u tvorbi složenih vremena i načina (pluskvamperfekta, perfekta i kondicionala). Od ovog participa razvio se glagolski pridjev radni koji se u participnoj funkciji pojavio jednom (*kako ju si imali sь nimь*, 36), međutim izgleda da je to pogreška gdje ili umjesto *si* treba biti *su* ili je riječ o stilu gdje je zamjenica *si* korištena emfatički, a za što ima mnogo primjera (*da si sěde tvoja sela svobodьno*, 9).

Pasivni particip preterita prošao je kroz brojne fonološke promjene na putu prema glagolskim pridjevima. Deklinacije su, kao i u drugim participima, zakržljale (N, A i I jd. te N mn.: *nevregěni*, *ubranenomь*, *nuzemano*, 17; *htěni*, 20; *pečakjěнь*, 26). Iz ovog se participa razvio glagolski pridjev trpni (*pisano*, 39; *dlьžna*, 44; *uzeta*, 45).

Kada se pogleda u cjelini, participi su mnogo frekventniji od glagolskih pridjeva i priloga, dakle ne pokazuju značajnu štokaviziranost tekstova, ali gleda-

jući broj pojavnica i jednih i drugih, vrlo ih je malo. Ako smijemo uopće zaključivati s tako malim brojevima, primjećuje se da participi u 14. stoljeću imaju relativni pad od prosječno 100 %, dok glagolski prilozi i pridjevi imaju relativni porast od prosječno 180 %. To je na razini naznake ipak pokazatelj razvoja štokavskih osobina.

2.9. Kondicional

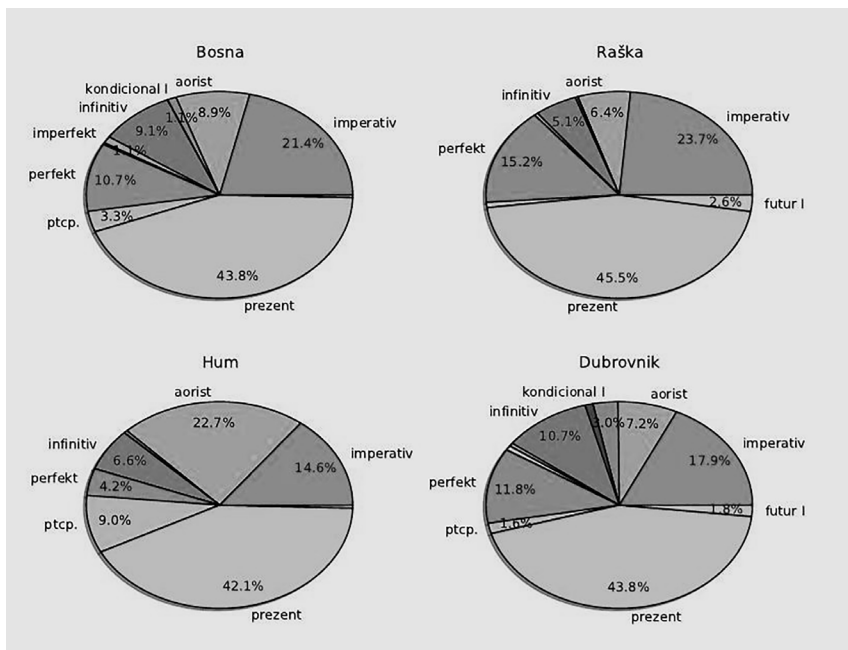
U korpusu je potvrđen samo kondicional I. Tvorio se analitički, aoristom gl. *biti* i aktivnim participom preterita II. (*bi učini*, 5; *bis̃mo pakostili*, 19; *bismo uzeli*, 45). Tvorba kondicionala optativom gl. *biti* (*bim*, *bi*, *bi*, *bim*, *bite*, *bi*) nije zabilježena. Najkorišteniji je u dubrovačkim poveljama i pojavljuje se u očekivanom obliku, osim u 5. povelji, gdje u 3. l. jd. imamo *bi učini* umjesto **bi učinil̃b* i u 1. l. jd. *bi učinu* umjesto **bih učinil̃b*. U prvom se slučaju dogodio ispadanje završnog nastavka *-lb*, što je tipično i u poveljama, a u drugom se slučaju pogrešno koristi prezent umjesto *l*-participa (ispadanje *-hb* u 1. l. jd. aorista gl. *biti* mogao bi biti dio fonološkog fenomena gubljenja izgovora ovoga glasa u nekim štokavskim govorima – što dakako ne tumačimo pogreškom, nego legitimnom fonološkom promjenom s morfološkim posljedicama, a to se, osim u 5., vidi i u 18. povelji – *bi hotêl*).

Karakteristika zapadne štokavštine vidi se u primjeru vokalizacije završnog *-l* u *-a* u primjeru *bê hotêab*¹⁹, 39.

2.10. Infinitiv

Infinitiv je glagolski oblik potvrđen u značajnom broju u svim poveljama. Kad se pojavljuje samostalno, gotovo uvijek nosi neko modalno značenje. U formulama kao *klnu se imêti*, *obećaju dati* i sl. infinitiv izražava budućnost. U ostalim slučajevima on se pojavljuje kao dio višestruko složenog predikata i uz modalne glagole (*ako li ne bih̃ mogal̃b učiniti vratiti to*, 19). Pojavljuje se u očekivanom obliku, završavajući na *-ti* ili *-ći* (ili *-ki*), međutim postoji ovdje i supin, koji završava na *-tb* (*da se može (...) vratit̃b*, 31) te jedan oblik koji završava na *-ty*, što je zapravo stvar grafije (*hoke učinêty*, 39).

¹⁹ Ovakva lingvistička zanimljivost mogla bi doći u pitanje ako bi se *a* prije poluglasa tumačilo kao pisarska pogreška zbog velike grafijske sličnosti slova *a* i *l*. Ovu je povelju (br. 39) izdao ban i kralj Tvrtko 1387., uz koju stoji Stojanovićeve napomena da je koncept, koji je kralj zapečatio kod sebe, sastavljen u Dubrovniku.

Slika 2. Grafički prikaz udjela analiziranih glagolskih oblika prema regionalnom pojavljivanju

3. Zaključak

Možemo zaključiti da se u našem korpusu promjene u smjeru štokavštine najviše vide u tvorbi prezenta. U ostalim oblicima one su više fonološkog nego morfološkog karaktera. Poluglasi se gube ili vokaliziraju, stražnji se nazali potpuno vokaliziraju, jat također, a padeži se u participima gube te se pojavljuju u tek dva ili tri oblika pokazujući tendenciju prelaska u glagolske priloge i pridjeve, provode se kontrakcije u složenim oblicima itd.

Iz grafikona na kraju analize vidi se statistički prikaz udjela analiziranih glagolskih oblika prema pojedinoj regiji uz koju se temeljno vezuje jezik pojedinih povelja. Participi su u statističkom izračunu uzeti u cjelini, a ne svaki zasebno, jer ih je pojedinačno premalo i grafikon ih ne bi uopće prikazao, a isto je i s glagolskim pridjevima i priložima koji su također uzeti kao cjelina. Međutim, u slučaju glagolskih pridjeva i priloga niti to nije pomoglo i grafikon ih nije prepoznao jer ih je manje od 1 %. Njih smo „ručno” izbrojili i zaključili da se pojavljuju samo u Dubrovniku.

U analizi smo uočili da se futur I. još uvijek pretežno tvorio na stari način, prezentom glagola *imati* (prema psl. *iměti*) ili *načeti* i infinitivom. Primjer s prezentom glagola *biti* i infinitivom koji možemo pronaći u staroslavenskim crkvenim tekstovima nije u korpusu potvrđen. Svršeni prezent glagola *biti* potvrđen je u tvorbi futura II. koji je zabilježen samo u 3. l. jd. u zavisnim rečenicama ili u modalnom značenju. Imperativ se uglavnom izražavao analitički, česticom *da* i prezentom, a analitički imperativ isključivo se pojavljivao u formulačnim početcima i završetcima (zakletvama). Tek posljednje povelje (iz druge polovice 14. stoljeća) pokazuju veći stupanj pojavljivanja sintetičkoga imperativa. Također se tek u posljednjim poveljama pojavljuje futur sastavljen od pomoćnoga glagola *htjeti* i infinitiva, a u korpusu takav je oblik potvrđen samo u raškim i dubrovačkim poveljama. Futur II. potpuno je rijedak, a kondicional II. izostaje. Kondicional I. najčešći je u listinama izvorno napisanima u Dubrovniku. Imperfekt i aorist pokazuju s jedne strane novinu u podijeljenosti po svršenosti, po kontrakcijama te mijenjanju 1. l. mn. *-homь > -smo* (baš kako je to kao posebnost hrvatskoga jezika u 14. st. naveo i Matasović 2008: 304). Međutim, to nije u svim primjerima potvrđeno. Stari je asigmatski aorist odavno izumro, a glagoli se pretežito tvore od sigmatskog I. aorista, kao što je to i danas. Aorist je daleko najzastupljeniji u humskim ispravama, a zatim u bosanskim, iako ne mislimo da iz toga treba izvoditi važnije zaključke (zbog svih ograničenosti koje ovakav korpus podrazumijeva). Takva je potvrđenost i participa, samo što njih u raškim poveljama uopće nema, a u dubrovačkima tek 1,6 %, što bi mogla biti tekstualna posebnost, ali i odlika blage pomlađenosti jezika na području Dubrovnika i Raške. Perfekt još ne pokazuje vokalizacije završnog *-l > -o* u muškom rodu, pa tako niti pluskvamperfekt, koji se većinom u korpusu tvorio od perfekta. Za korištenje pluskvamperfekta u poveljama vrlo je malo prilika, a kada ih ima, on se koristi. Ipak nazire se profiliranje perfekta kao općeg prošlog vremena na račun svih ostalih. Jedino u humskim poveljama ima vidno manje perfekta od ostalih područja koja ga imaju podjednako, a humske povelje prednjače u uporabi aorista. Budući da je malo humskih povelja sačuvano i da nemamo niti jednu iz 14. stoljeća, ovaj zaključak može biti svojevrsna slučajnost.

Kada analizu pogledamo u cjelini, možemo reći da karakteristike povelja predstavljaju jezičnu mješavinu inovacija i naslijeđenih formi, s time da dubrovačke povelje u štokavskim inovacijama prednjače nad poveljama iz zaleđa koje su konzervativnije. Analiza i grafikon koji iz nje proizlazi pokazuju da jezik dubrovačkih povelja obiluje glagolskim oblicima, verbalan je²⁰, pokazu-

²⁰ Nominalne oblike nismo istraživali, ali analizirajući glagole uočeno je veliko bogatstvo i imenskih oblika.

je uporabu novijih vremena: svih glagolskih pridjeva i priloga, uporabu futura i kondicionala, odnosno svih oblika uopće. Prema grafikonu, u tome mu pariraju jedino još raške povelje, ali u njima nema tolike raznolikosti oblika, dok humske i bosanske odražavaju starije jezično stanje.

Uzevši dakle sve odabrane povelje u cjelini, uza sav oprez zbog ograničenosti korpusa i slabosti statističke analize, može se zaključiti da se jasno razlikuju štokavske inovacije od starih tvorbi u uporabi glagolskih oblika, te da su razlikovanja u tim novinama, s obzirom na podjelu i odnos istočne i zapadne štokavštine u fokusiranom razdoblju, zapravo neznatne i ne upućuju na strukturalnu diferencijaciju u dvije grane. Usporedba s čakavskim tekstovima istog razdoblja znatno bi pridonijela razumijevanju razvoja naših narječja prije 15. st.

4. Dodatak: Popis analiziranih povelja²¹

1. Ban Kulin: Povelja o prijateljstvu i trgovini (29. 8. 1189.)
2. Veliki knez humski Andrija: Povelja o prijateljstvu (1214.–1217.)
3. Ban Matija Ninoslav: Potvrđuje Kulinovu povelju (1214.–1217.)
4. Stefan kralj srpski: Povelja o prodaji vina i meda (1219.–1228.)
5. Ban Matija Ninoslav: Povelja o vječnom miru i prijateljstvu (1234.)
6. Kralj Stefan Radoslav: Povelja o prijateljstvu i trgovini ako se opet povrati na presto (4. 2. 1234. u Dubrovniku)
7. Kralj Stefan Vladislav: Dubrovčani utvrđuju s njim mir i prijateljstvo (sept. 1234.–apr. 1235. u Dubrovniku)
8. Kralj Stefan Vladislav: Potvrđuje Dubrovčanima ranije povlastice (prva pol. 1238.)
9. Kralj Stefan Vladislav: Protestuje kod Dubrovčana što mu robe njegove ljude (juna 1238.–leta 1240.)
10. Dubrovčani mu se izvinjuju da s njihovim znanjem nije plenjena njegova zemlja i da anapredak neće biti (juna 1238.–leto 1240. u Dubrovniku)
11. Ban Matija Ninoslav: Utvrđuje večni mir i prijateljstvo (22. 3. 1240. u Dubrovniku)
12. Kralj Stefan Vladislav: Oprašta Dubrovčanima mogoriše od Žrnovnice (oko 1240.)
13. Kralj Stefan Uroš I: Dubrovčani mu obećaju da neće dopustiti da mu kraljica Vladislavljeva kakvo zlo učini (1243. u Dubrovniku)
14. Odola Predenić s Krainjanima: I Dubrovčani međusobno utvrđuju mir i prijateljstvo (11. 2. 1247. u Dubrovniku)

²¹ Naslovi povelja preuzeti su prema: Stojanović (1929).

15. Veliki knez humski Andrija: Povelja o prijateljstvu i trgovini (1247.–1249.)
16. Matija Stjepan ban bosanski: Povelja o prijateljstvu i trgovini (marta, 1249.)
17. Kralj Stefan Uroš I: Potvrđuje očevu povelju o trgovini (13. 8. 1252.)
18. Knez Črnomir: Kori Dubrovčane što mu preko kletve robe ljude i otimaju im imanje (1252.–1254.)
19. Župan humski Radoslav: Dubrovčani mu se kunu u mir i prijateljstvo (22. 5. 1254. u Dubrovniku)
20. Ugovor o prijateljstvu i o savezu u ratu protiv kralja Uroša (22. 5. 1254. u Dubrovniku)
21. Kralj Stefan Uroš I: Dubrovčani mu se kunu u mir i prijateljstvo (1254.)
22. Stefan Uroš: Traži da mu bez odlaganja isplate kumerak ili solju ili zlatom (1265.)
23. Kraljica Jelena (Uroša I): Povelja o trgovini i obećanje da će ih što brže izvestiti ako bi kralj pošao s vojskom na Dubrovnik (1267.–128? na sv. Simeona (Bogoprimeca 3. 2. ili Stupnika 31. 8.) u Brnjacima)
24. Knez Vratko: Moli kneza da mu se vrati pojas koji je založen u Marina Bunića (30. 4. 1352.)
25. Ban i kralj Tvrtko: Odgovara da je svezao Pavla i Petra za dug od carina kako su mu oni i odobrili (prije 19. 5. 1355.)
26. Ban i kralj Tvrtko: Piše da je dao dve povelje dvojici Dubrovčana i njihovoj djeci (20. 9. 1355.)
27. Car Stefan Uroš: Povelja o trgovini i da se ništa ne uzme bez kupa (10. 1. 1356.)
28. Knez Vojislav: Obnavlja mir i prijateljstvo s Dubrovnikom (22. 8. 1362.)
29. Župan Sanko: Prima svoj dohodak od mogoriša (25. 8. 1364. u Dubrovniku)
30. Ban i kralj Tvrtko: Potvrđuje povelju bana Stefana (1. 6. 1367. u Dubrovniku)
31. Sracimir Balšić i Đurađ Sracimirović Đurađ daje slobodu trgovcima u svojoj zemlji (30. 5. 1373. u Konavlima)
32. Potvrđuju povlastice o trgovini cara Stepana (30. 11. 1373. u Dubrovniku)
33. Ban i kralj Tvrtko: Oslobađa Dubrovčane od carine (9. 2. 1375. pod Bobovcem)
34. Razrešnica računa Dumonje i Pokreta; Pismo knezu (22. 11. 1375.)
35. Ban i kralj Tvrtko: Moli da predadu stonski dohodak Marinu Menčetiću (prije 7. 2. 1376. u Bobovcu)
36. Stefan Tvrtko: Potvrđuje povelje pređašnjih banova i srpskih kraljeva (10. 4. (u Žrnovnici) i 17. 6. (u Trstivnici) 1378.)

37. Kralj Stefan Tvrtko: Javlja da je primio dohodak i šalje poslanike (17. 9. 1377.–1385. u Spužu)
38. Kralj Stjepan Tvrtko: Šalje poslanika po stonski dohodak (4. 3. 1387.)
39. Ugovor o međusobnom prijateljstvu i savezu protiv svih sem ugarske kraljice Marije (9. 4. 1387.)
40. Šalje poslanika i moli da ga veruju (22. 9. 1388.)
41. Šalje poslanika za sve dohotke (25. 11. 1388.)
42. Piše knezu o dugu Dragoja Bevenjutića (maj, 1389.)
43. Šalje poslanika po stonski dohodak (19. 5. 1389.)
44. Piše o svojoj kući u Dubrovniku (12. 6. 1389.)
45. Dubrovčani uvjeravaju Đurđa da nisu nigda naplaćivali nikakvu carinu ni njemu ni njegovim ljudima, i mole ga da vrati što je uzeo trgovcima (7. 4. 1396.)
46. Dubrovčani mu ponovo pišu o istom i mole za odgovor (14. 4. 1396.)

Literatura:

- BELIĆ, ALEKSANDAR. 1965. *Istorija srpskohrvatskog jezika. Reči sa konjugacijom*. Knj. 2, sv. 2. Naučna knjiga. Beograd.
- BROZOVIĆ, DALIBOR. 1960. O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*. Matica srpska. Novi Sad.
- BROZOVIĆ, DALIBOR. 1978. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Flaker, Aleksandar; Pranjić, Krunoslav. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber. Zagreb. 9–83.
- DEANOVIĆ, MIRKO. 1936. Zašto dubrovački književnici nisu pisali kako su govorili? *Hrvatsko kolo* 17. Matica hrvatska. Zagreb. 62–77.
- HAMM, JOSIP. 1963. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 13. 43–67.
- HAMM, JOSIP. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Školska knjiga. Zagreb.
- HERCIGONJA, EDUARD. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.
- HOLZER, GEORG. 2011. *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- IVANETIĆ, NADA. 2003. *Uporabni tekstovi*. Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

- IVIĆ, PAVLE. 1994. *Srpskohrvatski dijalekti. Njihova struktura i razvoj. Opšta razmatranja i štokavsko narečje, 3. tom*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Novi Sad – Sremski Karlovci.
- IVIĆ, PAVLE. 2001. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod u štokavsko narečje, 2. tom*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Novi Sad – Sremski Karlovci.
- JAGIĆ, VATROSLAV. 1948. Iz prošlosti hrvatskoga jezika. *Vatroslav Jagić. Izabrani kraći spisi*. Ur. Kombol, Mihovil. Matica hrvatska. Zagreb.
- KUZMIĆ, BORIS. 2009. Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*. Ur. Damjanović, Stjepan. Croatica. Zagreb.
- LISAC, JOSIP. 1996. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Matica hrvatska. Zagreb.
- LISAC, JOSIP. 2000. Hrvatski dijalekti. *Hrvatska i Europa 2. Srednji vijek i renesansa*. Ur. Hercigonja, Eduard. HAZU – Školska knjiga. Zagreb.
- LISAC, JOSIP. 2002. Štokavsko narječje: prostiranje i osnovne značajke. *Kolo* 12/3. 58–60.
- LISAC, JOSIP. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- LISAC, JOSIP. 2005. Proučavanja hrvatskih štokavskih organskih idioma. *Kolo* 15/1. 36–41.
- LISAC, JOSIP. 2009. Hrvatska narječja u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*. Ur. Damjanović, Stjepan. Croatica. Zagreb.
- LUKEŽIĆ, IVA. 1996. Prilog raspravi o genezi hrvatskih narječja. *Fluminensia: Časopis za filološka istraživanja* 8/1–2. 223–236.
- LUKEŽIĆ, IVA. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- MALIĆ, DRAGICA. 1980. Pravci razvoja hrvatskog književnog jezika do ilirskog razdoblja. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 6–7. 121–139.
- MATASOVIĆ, RANKO. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Matica hrvatska. Zagreb.
- MATASOVIĆ, RANKO. 2009. Od praslavenskoga do hrvatskoga jezika. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*. Ur. Damjanović, Stjepan. Croatica. Zagreb.
- PECO, ASIM. 1978. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Naučna knjiga. Beograd.
- PEKOVIĆ, ŽELJKO. 1998. *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split.

- PETROVIĆ, IVANKA. 1988. Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture. *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 38. 5–54.
- REŠETAR, MILAN. 1952. *Najstarija dubrovačka proza*. Posebna izdanja, knj. 192. Odeljenje literature i jezika, knj. 4. Srpska akademija nauka. Beograd.
- REŠETAR, MILAN. 2002. Dubrovnik i njegov jezik. *Srbi i njihov jezik*. Ur. Milosavljević, Petar. Trebnik. Beograd.
- SCHAEKEN, JOS; BIRNBAUM, HENRIK. 1991. *Die altkirchenslavische Schriftkultur*. Verlag Otto Sagner. München.
- SEARLE, JOHN R. 1985. What is a speech act? *The Philosophy of Language*. Oxford University Press. New York – Oxford.
- STOJANOVIĆ, LJUBOMIR. 1929. *Stare srpske povelje i pisma*. Knjiga 1. Dubrovnik i susedi njegovi. 1. deo. Beograd – Sremski Karlovci.
- VRANA, JOSIP. 1957. Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave. *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 6–8. 311–334.

The oldest Štokavian innovations in the verb morphology of Cyrillic charters in Dubrovnik's archive

Abstract

This paper deals with the oldest changes in the Proto-Slavic language (recorded in Old Church Slavonic) leading towards Štokavian dialectal stratification. The body of research supporting this article consists of forty-six charters, whose creation (whether as an original or a transcription) tied them to Raška, Bosnia, Hum, and Dubrovnik – a relatively wide but well-connected area. They were written in Cyrillic from the 12th to the 14th century. The corpus is taken from Ljubomir Stojanović (*Stare srpske povelje i pisma*. Knjiga 1: Dubrovnik i susedi njegovi, 1929), who used the texts from Dubrovnik's archive. The fundamental assertion of this paper is that the charters present relative regional and temporal linguistic homogeneity, and that linguistic stratification is negligible considering the regions and period in our area of focus. Therefore, we moved our focus from the national-philological perspective to shared processes, which outweigh the differences between eastern and the western Štokavian and more recent national contexts. Taking the variety in the spatial origin of particular charters into account, any findings can be retrospectively applied to any South Slavic philology. For a full assessment of whether we are dealing with originals or copies made in Dubrovnik (which is a very important level of language anal-

ysis, considering all the changes that might have been made either intentionally or accidentally during the transcription), it would be necessary to make a complete palaeographic analysis based on comparative methods. Although greater differences might be expected considering the broad geographical area, which today hosts a multitude of dialects, the differences are almost negligible on the level of verb morphology. On the other hand, there are just enough contrasts to motivate a detailed analysis of this corpus, or even a somewhat larger one, at all grammatical levels. After the verb analysis, we confirmed our assertion about the early homogeneous development of the Štokavian dialect in the area covered by the corpus of texts through the statistical analysis of tokens from every mentioned region. The conclusion is that, between the 13th and 14th centuries, there were no significant differences, and that no notable language distribution between regions/countries could be recognized. In comparison with the earlier stage (in the context of the time when the charters are written) of this body of language recently separated from the Proto-Slavic community (12th century), the appearance of the language features that would lead to Štokavian specificity is quite obvious. This paper contributes to an understanding of the relationships between the eastern and western Štokavian dialects – relationships that developed out of the West-South Proto-Slavic language (together with Slovenian, Kajkavian, and Čakavian) in a different rhythm of extraction, i.e. through a different period of coexistence. Innovations in verb features (compared to Old Church Slavonic) belong to both eastern and western Štokavian regions, and do not present solid evidence of characteristic differences between them.

Ključne riječi: ćirilичke srednjovjekovne povelje, staroslavenski jezik, dubrovački govor, štokavske inovacije, glagolska morfologija

Keywords: Cyrillic medieval charters, Old Slavonic language, Dubrovnik's speech, Štokavian innovations, verb morphology

